

SHE’R TUZILISHI VA BADIY XUSUSIYATLARI

seksiya: Filologiya

Ziyotov Farrux Saodilla o’g’li

(Qarshi shahar 18-son “Nurli maskan” maktab internati o’qituvchisi, O’zbekiston)

She’r tuzilishi – she’riy nutqning davomiyligi, ritmi va musiqiyiligini uyushtiradigan usul; adabiy-badiiy vosita. Nazm vositasidagi nutq, ya’ni she’riy nutq nasriy nutqdan She’r tuzilishi qonuniyatlariga ko’ra va shu qonun-qoidalarga qat’iy amal qilinishi bilan farqlanadi. She’r tuzilishi aslida o’ziga xos murakkab tizimni tashkil etadi. Chunki she’rning yaratilishida juda ko’plab g’oyaviy va badiiy unsurlar ishtirok etadi. Jumladan, mavzu, g’oya, band, naqarot, ritm, vazn, qofiya, intonatsiya, pauza, urg’u, poetik timsollar, fonetik usullar, badiiy san’atlar, syujet, timsol, kompozitsiya, konflikt va boshqalar unsurlarning aniq, yagona bir tizimga birikuvidan she’r paydo bo’ladi. She’r tuzilishidagi mazkur jihatlarni shartli ravishda 2 guruhga ajratish mumkin: mazmunga oid unsurlar va shaklga oid unsurlar.

She’r to’qimasida bu unsurlar bir-biriga chambarchas bog’liq va ularni sira bir-biridan ajratib bo’lmaydi. She’rda bir unsur ikkinchisiga, ayni damda, ikkinchisi birinchisiga o’tib turishi, ba’zi hollarda esa bir unsur ham mazmun, ham shakl vazifasini o’tashi mumkin (mas, timsol). She’rda mazmun va shakl bir butun holda voqe’ bo’ladi. She’rda mazmun va shakl mutanosibligi haqida Alisher Navoiy shunday yozgan: Nazmda ham asl anga ma’ni durur, Bo’lsun aning surati har ne durur. Nazmki ma’ni anga marg’ub emas, Ahli maoni qoshida xo’b emas. Nazmki ham surat erur xush anga, Zimmida ma’ni dag’i dilkash anga. (“Hayrat ul abror”) She’r tuzilishida, asosan, 5 shakliy unsur ishtirok etadi, bular: vazn, qofiya, band, takrir va tajnis Bu jihatlar nasrda ham uchrashi mumkin. Biroq ular nasrda muntazam ravishda mavjud emas. Vazn – she’r o’lchovi yoki me’yorini bildiradi. U she’riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy unsurlardandir.

Vazn ba’zan saj’da va aruzning bahri ta’vil shaklida ham uchrashi mumkin. Qofiya esa ohangdosh so’zlarni she’r misra (bayt, band) larida tizimli bo’lib kelishidir. U asarlarda ham qo’llanadi. Band – she’rning alohida qofiyalanish tartibiga ega ritmik bo’lagi. U qofiya va intonatsiya bilan birikkan misralarning muayyan tartib asosida takrorlanishidir. Vazn va bandni tildan ajralgan holda, turli jadvallar va belgilar bilan ham ko’rsatish mumkin. Ammo qofiya, takrir (so’z takrori) va tajnis (jinsdosh so’zlar) til materialidagina ko’rinadi. She’r tuzilishi taraqqiyotida uning milliy va baynalmilal tomonlari ko’zga tashlanadi. Milliy tomoni milliy til tabiatiga suyanganligida ko’rinadi. Masalan, qofiya milliy til bilan bog’liq milliy unsur bo’lib, uning ifodalanishida yaqqol namoyon bo’ladi. Tarixan xalqlarning o’zaro bir-birlariga yaqinlashishlari natijasida turli xalqlarning she’r tuzilishi ham o’zaro yaqinlashadi.

Masalan, o’zaro yaqin milliy til guruhlarida She’r tuzilishi bir-biridan keskin farq qilmaydi (masalan, turkiy xalqlar). She’r tuzilishining baynalmilal tomoni esa

takomillashuv yo‘li bilan taraqqiy etib, shakl o‘zgarishi tarzida sekin-asta o‘zgarib borgan. She‘r tuzilishi unsurlari turli millatlar uchun mushtarak bo‘lishi ham mumkin (masalan, barmoq va aruz aksar turkiy xalqlarda ishlatib kelinadi; band ham ko‘plab xalqlar she‘r tuzilishi uchun baynalmilal hodisa; sonet yoki g‘azal jahonning ko‘pgina xalqlari she‘riyatida qo‘llangan va qo‘llanmoqda). She‘r tuzilishi tarixiy taraqqiyot, davr uslubi va madaniy adabiy an‘analar bilan uzviy aloqada yashaydi. Bir she‘r tuzilishida turli she‘r tizimlarining imkoniyatlari mavjud bo‘lishi va ular tarixiy taraqqiyot natijasida birin-ketin ro‘yobga chiqishi mumkin.

Har qanday she‘r tuzilishidagi vazn asosida bo‘g‘in turadi. Biroq she‘r tizimlarining xarakteri bo‘g‘inning qaysi xususiyatiga tayanishiga bog‘liq. Sillabik tizim, shu jumladan, o‘zbek barmoq tizimi bo‘g‘inlarning soniga, tonik tizim urg‘usiga, sillabiktonik tizim esa bo‘g‘inning urg‘uli va urg‘usizligiga tayanadi, aruz esa bo‘g‘inning cho‘ziq qisqaligiga qaraydi. O‘zbek she‘r tuzilishi tarixida quyidagi holatlar nazarda tutilishi she‘rshunoslar tomonidan ta’kidlanadi:

1) turkiy xalqlar, xususan, o‘zbek she‘r tuzilishining “folklor tipi” davri. Bunda sintaktik parallelizmga tayanilgan. Misralar dastlab bo‘g‘in soni jihatidan teng bo‘lmagan, ularni she‘riy alliteratsiya, tovush usullari va so‘z takrori uyushtirgan, qofiyalar bilan so‘z takrorlari aralash holda misra ichida joylashgan (qofiyaning misra oxiriga chiqishi keyingi davrlarga xos hodisadir). Buni o‘ziga xos barmoq she‘r tizimi davri, deyish ham mumkin).

2) aruz vazniga asoslangan she‘r tuzilishi davri. Aruz arab xalq og‘zaki ijodi negizida 8-asrda shakllangan va islom dinining yoyilishi bilan avval Eronga, keyin O‘rta Osiyo xalqlari, xususan, o‘zbek adabiyotiga kirib kelgan va 11-asrdan qo‘llana boshlagan. Juda ko‘plab durdona asarlar shu she‘r tuzilishida yaratilgan;

3) erkin vaznga asoslangan. She‘riy tuzilishiga xos asosiy xususiyatlar uning vazni, qofiyali, ritmli, musiqiy (ohangli) bo‘lishidir.

Demak, ohang jihatidan ma‘lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan ta’sirli ritmik nutq she‘r deb ataladi. She‘r asosida insonning kechinmalari yotadi. She‘r inson qalbining nozik his-tuyg‘ularini, fikr va hissiyotlarini, ehtiroslar kurashi va rivojini g‘oyat ta’sirli aks ettiradi. She‘rda fikr-mulohaza, his-tuyg‘u shaklan siqiq, mazmunan yorqin, jozibali, musiqiy tarzda ifodalanadi. Rus tanqidchisi N.A. Dobrolyubov she‘r uchun uch xususiyat: ezgulik, go‘zallik, donolik bo‘lishi shart deb ta’kidlangan edi. Bularning birortasi bo‘lmasa ham, nutq she‘r bo‘la olmaydi.

Nutqning she‘r bo‘lishi uchun she‘riy mazmun va she‘riy shakl zarur. She‘r tuzilishining asosini ritmik o‘lchov –hijo (bo‘g‘in) tashkil etadi. Misralardagi hijolarning miqdoriga qarab she‘rning musiqiyliigi belgilanadi. Musiqiylik esa she‘rning bosh ifoda vositasi bo‘lib, she‘r tuzilishida asosiy mavqeyini egallaydi. Chunki she‘riy nutq musiqiylikni vujudga keltiradigan ritm, vazn, hilo, turoq, qofiya, band, ohang, pauza, urg‘u va boshqa she‘r tuzilishiga oid qismlardan tashkil topadi.

ADABIYOTLAR:

1. Odilova. G. She'riy tarjima ko'ngil ishi. – T.: O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 2013.
2. Zayniyev. B. Dildan to'kilgan durlar. – T.: Navro'z. 2018.
3. Sariyev Sh. Adabiyot fanidan yaxlit o'quv-didaktik majmua. – T.: Sharq 2015.
4. G'afurov I., Mo'minov O., Qambarov N. Tarjima nazariyasi. – T.: Tafakkur Bo'stoni. 2012.
5. Musayev. Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – T.: Fan 2005.
6. Salomov. G'. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. – T.: Faxrizoda 2003.

